

- ⁴² Там же. — С. 445 — 452.
⁴³ Там же. — С. 449.
⁴⁴ Г о р о б е ц ь В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. // Історичні зошити. — К., 1995. — С. 7 — 9.
⁴⁵ Собрание государственных грамот и договоров. — М., 1882. — Ч. 3. — С. 537.
⁴⁶ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1040.
⁴⁷ Ц и б у л ь с ь к и й В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. — Рівне, 1993. — С. 56.
⁴⁸ Там же.
⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 557; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Назв. праця. — С. 1307.
⁵⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 597; О л я н ч и н Д. Українсько-бранденбургські політичні зносини в XVII ст. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1932. — Т. 151. — С. 151 — 179.
⁵¹ Л и п и н с ь к и й В. Назв. праця. — С. 40 — 45.
⁵² Архив Юго-Западной России. — К., 1908. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 89.
⁵³ Там же. — С. 296 — 297.
⁵⁴ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 569.
⁵⁵ Там же. — С. 576 — 580.
⁵⁶ Цит. за: Г р у ш е в с ь к и й М. С. Назв. праця. — С. 1364.

Т. Г. Яковлєва (Санкт-Петербург)

Богдан Хмельницький і рядове козацтво

В історичній літературі існує багато сталих штампів і традиційних тверджень, особливо щодо осіб видатних, до яких, безумовно, належав і Богдан Хмельницький. Зокрема, його прийнято вважати «добрим батьком» для козаків, який постійно захищав їх ідеали. А якщо й виникали суперечки між гетьманом і рядовими козаками, то вони були несуттєвими і швидко розв'язувалися. Наскільки відповідали дійсності такі твердження, чи насправді були близькими їх ідеали і тісними взаємовідносини — це питання, які автор прагне висвітлити в даній розвідці.

Повстання (ми будемо називати його Хмельниччиною, віддаючи таким чином данину поваги його керівнику і не втручаючись у дискусію про те, хто кого і коли визволяв), як відомо, розпочалося з особистої образи, завданої маловідомому чигиринському сотнику Б. Хмельницькому впливовим поляком Чаплинським, який забрав його родовий маєток, дружину, при цьому побив до смерті його сина. Спроби майбутнього гетьмана знайти справедливість у суді сенаторів і навіть у короля не увінчалися успіхом. І тоді Богдан із законослухняного козака несподівано стає символом ображених польськими властями українців. Він прибуває в Запорозьку Січ і починає об'єднувати тих, кому набридло служити ляхам. Здавалося, все розгорталося за звичним сценарієм козацьких повстань: сміливий ватажок, у якого урвався терпець, купка гарячих голів. І гасло, яке він висунув, було зрозуміле кожному, хто вважав себе козаком, — за волю козацьку, за віру православному.

Однак Богдан був швидше дипломатичним шляхтичем, який пройшов єзуїтську школу, ніж простим козацьким ватажком. Він добре знав про могутність воєнної машини Речі Посполитої і тому не обмежувався збиранням добровольців, а заручився військовою підтримкою Кримського ханства, що, зрештою, стало запорукою його успіхів.

У травні 1648 р. польські війська зазнали нищівних поразок від повстанців під Жовтими Водами і Корсунем. Польські гетьмани потрапляють у полон, король вмирає, і Річ Посполита, яка ще недавно вважалася могутньою європейською державою, опинилася на краю прірви.

Проте успішний розвиток повстання мав не лише військовий аспект, а й значні соціальні і політичні наслідки. На території України починається масове вигнання поляків, що супроводжувалося пошкодженням селян, які поповнювали армію Хмельницького. Вже з травня 1648 р., тобто практично з

перших днів повстання, в джерелах є свідчення про приєднання селян до козаків. Так, литовський магнат А. С. Радзивілл записав у своєму щоденнику: «... Не тільки козаки бунт підняли, але й всі піддані наші на Русі до них пристали і війська козакам збільшили на 70 000, і все більше до нас приходило руських холопів...»¹. 26 травня 1648 р. (н.с.) підчаший коронний у листі до коронного канцлера з жахом констатував: «... І з нашим воєводством руським Бог знає, що станеться, бо тут що не холоп — то козак» і додавав, що до козацького війська «все живе приєднується»². 9 червня 1648 р. (н.с.) пугтивльський воєвода Н. Плещеев у відписці повідомляв: «И ныне де у них во всех литовских городах по сю сторону Днепра (тобто на Лівобережжі. — Т. Я.) замятня великая: копятся и идут многие мужики из тех литовских городов к тем же самовольным козакам в сход...»³. 16(26) червня стародубець Г. Климов сказав: «...А которые де их были крестьяне Потоцкого и Вишневецкого и Киселевы, и те де с ними стали в козаки ж...»⁴. 29 червня 1648 р. (н.с.) у своїй реляції посланець до Хмельницького П. Ласк писав: «Восстала целиком Заднепровская Украина, Киевская и Брацлавская; там не пашут, не сеют, только ходят вооруженные...»⁵. У відписці севських воєвод, датованій тим самим числом, повідомлялося: «...И безпрестанно де, государь, своевольные люди — мещане и мещанские дети, из буд будники и всякие люди к козаком приставают и копятца вместе...»⁶. Аналогічні свідчення містяться і в літопису Самовидця: «И так народ посполитий на Україні, послышавши о знесенню войск коронных и гетманов, зараз почали ся купити в полки не только те, которые козаками бивали, але хто и нигди козацтва не знал»⁷.

Богдан, який був ініціатором цієї пожежі, виявився в ролі людини, яка не знає, як з нею справитися. Він мав вирішувати дилему: йти до кінця чи добиватися лише певних поступок від короля. Ідея державності ще не виникла в перші місяці Хмельниччини. Богдан вичікував, писав листи, в яких запевняв у своїх вірнопідданських почуттях щодо короля і виправдовував власні вчинки несправедливими діями магнатів. Він залишався шляхтичем, який прагнув одержати лише деякі поступки і гарантії від короля, але не для себе особисто, а для всього козацтва і православної церкви. Хмельницький ще не усвідомлює своєї влади і боїться моря насильства, яке охопило Україну. Побоювався він і деяких своїх соратників, особливо Кривоноса і Чарноти, які виступали за знищення всіх ляхів. Ці двоє відображали настрої «новоявлених козаків», яких хід повстання висунув на гребінь хвилі. Будь-який компроміс вони оцінювали як зраду «козацької справи». Очевидно, побоювання втратити контроль над цими гарячими головами змусило Богдана вести своє військо на західні землі. У вересні 1648 р. відбулася третя битва під Пилявою, і повстанці знову здобули переконливу перемогу.

Розбіжності у поглядах Богдана і рядових козаків особливо яскраво виявилися під час облоги Львова і Замостя. Козаки, як і раніше, прагнули якнайшвидше знищити ненависних поляків. А Хмельницький свідомо затягував облогу Львова і з допомогою свого колишнього вчителя єзуїта Андрія Мокрьського веде переговори з королевичем Казимиром, недвозначно даючи зрозуміти про підтримку його кандидатури на королівський престол. Зadowolненившись невеликим викупом, Богдан відходить від Львова і в листопаді починає безнадійну облогу Замостя. Щоправда, в цій фортеці перебувало багато його ворогів, а інші загони козаків тим часом громили останні польські гарнізони на західних землях. Однак замість походу на Варшаву, як пропонував Кривонос, Богдан вирішив чекати результатів елекційного сейму. Рішення гетьмана викликають рішучий спротив з боку прибічників «непримирного козацького курсу». Неодноразово навіть виникала реальна загроза зміщення Хмельницького з посади або й фізичної розправи з ним.

Оцінюючи позицію Богдана в цей період, не можна пояснювати його дії тільки нерішучістю або вірою в «доброго короля». Продовження воєнних дій взимку на ворожій території було не лише ризикованим, але й вкрай небачним кроком. Тому він схвально зустрів звістку про обрання королем Яна Казимира і виконує його перший наказ — розпустити війська і повернутися в Україну.

Перша серйозна сутичка Богдана з прибічниками «козацької вольності» завершилася його цілковитою перемогою. Він повернувся в Україну тріумфатором; Київ його радісно зустрічає, народ складає про нього пісні, а опозиція — як ліва, так і права — змушена тимчасово замовкнути. Усвідомлення небаченого досі успіху, блискучої перемоги, здобутої козаками, затьмарило колишнє невдоволення «нерішучими діями» Богдана, і він стає героєм навіть в очах «непримирених».

Зима 1648 — 1649 рр. — апогей взаємовідносин гетьмана і рядового козацтва. Блискучі військові успіхи покаячених підносять Богдана та його оточення на небувалу висоту, давши їм величезну владу і вплив. Саме в цей період відбувається переворот у свідомості учасників повстання, насамперед у свідомості гетьмана. Своєрідним поштовхом до його роздумів про ситуацію і подальші плани стала зустріч Богдана з константинопольським патріархом Паїсієм. Очевидно, саме бесіди з ним, небувалий тріумф, з яким зустріли в Україні козацькі війська, і, нарешті, мирний перепочинок, який дав можливість осмислити події, що відбулися, кардинально вплинули на позицію Хмельницького. На переговорах з польськими комісарами він вперше назвав себе «єдиновладцем і самодержцем руським» і заявив: «Тепер досить достатку в землі і своїм по Львів, Холм і Галич»⁸. Саме з цього часу Богдан почав проводити активну незалежну зовнішню політику, спрямовану на досягнення більш вагомих цілей, ніж одержання військової допомоги.

Ідея Гетьманщини, козацької держави, оволодіває Хмельницьким та його оточенням. Однак вони чітко не уявляли форми майбутньої держави і тому не мали програми її створення.

Нарешті, існувала різниця між ідеалами політичного влаштування тисяч покаячених селян, з одного боку, і козацької старшини, значна частина якої походила з шляхетських сімей, — з іншого. Якщо заслуга масового визволення селян шляхом «покаячення» належить самим покаяченим, то Гетьманщина створювалася завдяки зусиллям вузької групи старшини, насамперед Хмельницького.

Що стало ідеалом для засновників козацької держави? Посилання Богдана на київських князів взимку 1649 р., коли ідея державності тільки утверджувалася, були невинуватими. Однак уявлення про Київське князівство з його інститутами управління практично не збереглися в народній традиції. Тому, на наш погляд, Гетьманщина стала своєрідним поєднанням моделі Речі Посполитої, яку старшина перекроювала у власних інтересах, і сотенно-полкової системи козацької армії.

Ніякої участі у розробці структури нової держави рядове козацтво не брало. Це питання не виносилося на обговорення ради (на відміну від суттєвих військових проблем). Та й сама ідея замінити владу польської шляхти владою старшини підтримки з боку покаячених, які жертвували своїм життям заради знищення старих структур, що були дуже схожими на нові, викликати не могла.

Утворення Гетьманщини стало основним політичним результатом Хмельниччини, а основним її соціальним наслідком була поява великої кількості покаячених. У перші роки існування козацької держави за умов війни такий стан речей влаштовував старшину. Хмельницький досить прихильно ставився до нових козаків. Він розумів, що поки залишалася зовнішня небезпека, саме маси покаячених були запорукою його влади. Тому він неодноразово заявляв, що «чернь вся по Люблин і Краков... то права рука наша» і пояснював причину покаячення тим, що люди, «холопства не витирпів, ушли в козаки»⁹. Про таке ставлення гетьмана свідчив і лист полковника І. Донця і М. Тиши до князя Корецького від 19 січня 1649 р. (н.с.), в якому, зокрема, зазначалося: «чи зvoliш нас в кн.м. питати, чи ми є козаками реєстровими чи ні, що ми й самі ще не знаємо, бо нас й.м. пан Гетьман не реєстрував, тільки знаємо те, що й.м. пан Гетьман кожного з нас рівним з собою вважає і не відділяє від старих реєстрових...»¹⁰.

Підписання Зборівського договору призвело до повернення польських панів в Україну, що викликало шалений опір селян. Реєстр було скорочено

до 40 000 чол. Хмельницький вимагав «не прикривати козацтвом» кріпаків¹¹. Але, як справедливо вважає В. С. Степанков, «видаючи грізні універсали, страчуючи окремих повстанців, гетьман все-таки уникав застосовувати масові репресії проти повстанців»¹². Роблячи вигляд, нібито він дотримується умов договору, Богдан водночас підтримував боротьбу покозачених, не забуваючи, що саме вони становили основу його армії. Його розрахунок виправдався — ця боротьба і відновлення воєнних дій не дали можливості полякам відновити в Україні старі порядки, а отже, знищити Гетьманщину.

Зборівський договір яскраво свідчив про те, що вже на той час набагато розрізнялися прагнення рядового козацтва і Богдана з його прихильниками. З точки зору старшини, підписання цього документа знаменувало початок важливого етапу становлення адміністративної системи нової держави. Практично в ньому визнавалася автономія козацької території в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств з столицею в Чигирині і лише з номінальним підпорядкуванням короні. Країна поділялася на 16 полків, причому старшина за умов фактичної ліквідації польської адміністрації одержувала не лише військову владу, а й права вищих цивільних чиновників. Для покозачених Зборівський договір означав повернення до попереднього залежного становища.

Декларативні заяви Хмельницького про «рівність усіх козаків» суперечили тенденції встановлення його абсолютної влади. Богдан не лише не ставив на обговорення загальної ради своїх рішень з різних питань, але навіть на необхідність порадитися з старшиною він дедалі частіше посиляється лише для того, щоб відмовити полякам, потягти час або заспокоїти рядових.

Зборівський договір наочно показав, що серед самого козацтва існують зовсім різні уявлення про ідеали «козацької вольності». Богдан та його однопольовці намагалися створити жорстку адміністративну систему нової держави. Для покозачених і ряду «вільних ватажків» Гетьманщина уявлялася обмеженням вольностей і зрадою козацької справи. Такі настрої об'єктивно гальмували шляхи розвитку Гетьманщини. Якщо Богдан прихильно оцінював боротьбу покозачених проти поляків, що вписувалася в його плани, то зовсім по-іншому він ставився до опозиції, яку уособлювали Нечай, Степа, Кривоносенко та інші, що намагалися використати незадоволення рядових козаків для зміни гетьмана.

Отже, вже через рік після початку повстання Богдан опинився у полоні власних досягнень. Визволені завдяки йому маси покозачених, ті самі загони, що принесли йому славу і владу, могли перетворитися на серйозну протидію його державним планам.

Відновлення воєнних дій, нове вигнання поляків з України призупинили назрівання цих питань. Невдача у воєнній кампанії, розгром під Берестечком і взяття Києва литовськими військами змушують Хмельницького підписати Білоцерківський договір. Згідно з ним територія Гетьманщини була скорочена до розмірів Київського воєводства, реєстр зменшився вдвічі — до 20 000 чол. Однак гетьманська влада (хоч і в урізаному вигляді) зберігалася, що з точки зору прихильників Гетьманщини давало підстави сподіватися на її розширення в недалекому майбутньому. Проте це навряд чи задовольняло покозачених з Брацлавщини і Чернігівщини, на території яких знову хазяйнували поляки. На цей раз народні маси були незадоволені не лише вторгненням поляків, а й діями гетьмана. Натовпи незадоволених мали намір навіть рушити до Чигирини.

Несподівано на допомогу Богдану прийшли самі поляки — сейм не ратифікував Білоцерківський договір і таким чином розв'язав гетьману руки. Майже одразу він видає універсал, закликаючи готуватися до війни. Богдан не відмовляється і від ідеї зміцнення позицій Гетьманщини на зовнішньополітичному фронті. Він відновлює союз з Кримом. Разом з татарами Тимофій Хмельницький здійснює похід у Молдавію. По дорозі наприкінці травня 1652 р. він з допомогою батька розбиває під Батогом війська під командуванням польного гетьмана Калиновського.

Молдавська епопея — перший приклад втручання Гетьманщини в справи сусідньої держави — була незрозуміла козацтву. Офіційно козаки мстили за лояльне ставлення молдаван до поляків та підтримку ними останніх у війні з гетьманом. При цьому Богдан переслідував і династичні плани. Посилаючи козацькі війська до Ясс, він добивався від молдавського господаря Лупи згоди на шлюб його дочки Розанди з своїм старшим сином Тимофієм. Таким чином він розраховував зміцнити свій вплив у цьому регіоні. Очевидно, молдавські походи мали, крім зовнішньополітичних, й внутріполітичні цілі. Здійснені в складні моменти взаємовідносин з «непримиренною опозицією», вони були спробою відволікти незадоволених від критики гетьманської адміністрації.

Дійсно, зовнішньополітичні плани гетьмана не дуже хвилювали рядових козаків, поки молдавські походи приносили їм великі трофеї. Але військова фортуна не була прихильною до Хмельницького. Навесні 1653 р. Чарнецький здійснив спустошувальний похід на Брацлавщину, восени козаки зазнали поразки в Молдавії і в Сучаві загинув Тимофій Хмельницький. Настрої рядових козаків і частини старшини різко змінюються. У відповідь на наказ йти на допомогу Сучаві полковники заявили: «Непотребно де нам чужой земли оборонять, а своєю без остереганья метать...»¹³. Черговий раз Богдан починає загравати з козаками: «И пришед де гетман к казакам, поклонился трижды в землю и велел им дать бочку меда и говорил им: детки де мои, напейтесь и меня не подайте. И казаки де гетьману сказали: пане де гетьман, в том воля твоя, а быть мы с тобою все готовы».

Зовнішньополітична гра і проблеми зміцнення Гетьманщини, над якими розмірковували Богдан та його прихильники, були дуже далекими для козачених мас. Їх ідеал можна звести до двох пунктів: мінімальна залежність від старшини і максимальні трофеї. Військові невдачі або знедолення, викликане невдалою зовнішньою політикою, викликали гнів на адресу гетьмана. Спустошливий набіг татар восени 1653 р., що завершив нещастя того року, призвів до того, що в народній думі читаємо: «Бог дай тебе, Хмельниченьку, перва куля не минула».

На цей раз гетьман уже не покладається на власні сили. Татари також виявилися ненадійним союзником, та й ситуація в країні виходила з-під контролю. Доля пропонує Богдану вихід — у критичний момент Москва приймає рішення взяти козацького гетьмана під свою опіку.

Рішення Переяславської ради свідчить про різні підходи гетьманського оточення і рядового козацтва до розв'язання одних і тих же проблем. Багатьма козаченими, особливо з Лівобережжя, ідея їх захисту російським царем сприймалася нормально. Адже ще під час попередніх повстань розбиті козацькі загони часто знаходили порятунок у Московській державі. Саме туди перебиралися козачені після підписання Білоцерківського договору, рятуючись від поляків і проклинаючи гетьмана. У православному царі багато з них бачили свого захисника від зовнішніх ворогів, а також від самоуправства гетьманської адміністрації.

Гетьман планував розширити територію Гетьманщини і зміцнити її становище з допомогою російських військ, а про наслідки впливу «високої руки царя» у січні 1654 р. не замислювався, керуючись традиційним принципом: «що буде, те буде, а буде те, що Бог дасть».

Однак невдовзі старшина була розчарована результатами Переяславського договору, загострилися відносини з Москвою. Поява російських воєвод в Україні створювала поки що ілюзорну, але все ж можливу загрозу обмеження влади старшини. Не виправдалися і її надії вирішити з допомогою царя свої економічні проблеми.

Старшина добивається від царя надання їй більших пожалувань або підтвердження її прав на старі маєтки. Але пожалування Москви залишилися на папері. Причиною цього була позиція рядових козаків. У серпні 1657 р. під час посольства П. Тетері в Москву він просив для себе і Виговських надати більші пожалування в Білорусії. Йому відповіли, що їм уже пожалували «великі міста і маєтності» в Україні «и им из того мочно жить без

нужи». Тоді Тетеря пояснює, що «они тем ничем не владеют, опасаясь от Войска Запорожского». На пропозицію Москви, що боярин А. Н. Трубецькой, який мав виїхати в Україну, оголосить про пожалування, Тетеря відповів, що тоді «их де всех тотчас побьют»¹⁴. Слід додати, що Тетеря просив дати йому нову грамоту на містечко Сміла, бо попередня «была у него схоронена в землю, опасаясь разоренья, и попортилась»¹⁵.

Як бачимо, рядове козацтво виступає проти перетворення старшини в політичну та економічну еліту. Така різниця в ідеалах мала підштовхувати старшину до пошуку підтримки ззовні для втілення в життя своїх планів.

Москва не підходила для цієї ролі, бо відчувала, що позиції гетьмана міцні. Навпаки, вона несподівано виступила проти експансії на північ — у Білорусію, яку планував Хмельницький. Вигнавши поляків з цих земель, гетьманська адміністрація вважала їх своїми, але Росія з цим не погоджувалася. Царський уряд, прагнучи заручитися підтримкою литовської шляхти, повернув багато маєтків у Білорусії колишнім їх власникам. Дії полковника І. Нечая — представника тієї частини гетьманського оточення, чий ідеал — сильна Гетьманщина, призводять до виникнення сутичок з поляками, які повернулися в свої маєтки.

В конфлікті Москви і Хмельницького внаслідок його позиції в Білорусії рядове козацтво ніякої участі не брало, займаючи нейтральну позицію. Честолюбні плани гетьмана його не хвилювали, але проти боїв з поляками, які приносили прибутки, козаки не заперечували.

Тим часом після підписання Білоцерківського договору воєнні дії в Україні були обмеженими. У них брали участь не вся козацька армія, а окремі її полки, особливо з 1654 р., після вступу у війну Росії. В мирний період виникла необхідність зміцнення влади і стабілізації соціального життя суспільства. Натовпи покозачених стають, з одного боку, гальмом на шляху завершення державного будівництва в Україні, а з другого — тим порохом, який були готові використати старшинські угруповання, що боролися за владу.

Наявність великої кількості покозачених створювала серйозну загрозу гетьманській адміністрації. «Самовільці» часто відмовлялися підкорятися старшині і за будь-якої нагоди були готові виступити проти неї. Історики традиційно недооцінювали цей фактор, що став істотним наприкінці гетьманства Хмельницького. Прийнято вважати, що повстання козаків почалися наприкінці 50-х років (зокрема під керівництвом М. Пушкаря) під впливом нового гетьмана Виговського і внаслідок посилення феодальної експлуатації. Насправді незадоволення козаків позицією гетьмана назрівало ще з перших років Хмельниччини і лише посилювалося, коли старшина намагалася встановити жорстку владу, як у Речі Посполитій. Виходило, що, заплативши власною кров'ю за війну, покозачені виявилися введеними в оману.

До «списку» їх не включали, жалування не платили, постійно існувала загроза ліквідації привілеїв для них, а старшина зайняла місце польської шляхти, присвоївши всі результати Хмельниччини.

Боротьба за визволення від поляків, що об'єднала на першому етапі два крила — своєвольно-непримиренне і державно-шляхетське, закінчилася, а ідеал «раю» виявився діаметрально протилежним в уявленні цих двох груп.

Недивно, що першим виявом незадоволення стало виникнення на кордоні з Московською державою опозиції козацькій державі. У серпні 1654 р. у Путивль з своїм товаришем і писарем приїжджає Василь Сулименко, син знаменитого гетьмана Івана Сулими, керівника повстання 1635 р., вбитого поляками. Вони просили царя дозволити їм «прибрать себе их гулящих людей Черкас в вольные. А как приберем, и нам бы с теми охочими людьми ко государю в полк под Смоленск». Ці козаки також повідомили, що «в Севске и в Камарицкой волости прибирает в вольные Черкас Степка Федотов, сын Вороненка, а отец его, Степкин, был полковник при отце Васкове при Иване Сулиме». Сулименко обіцяв зібрати загін чисельністю близько 2 тис. чол., але говорив, що «про ту нашу мысль никто не ведает, задумали о том сами промеж себя».

Можна погодитися з думкою М. С. Грушевського про те, що Сулименко з товаришами були представниками тієї частини «українських військових людей, незадоволених тяжкими і малоприбутковими операціями козацької влади 1650-х років під суворою і вимогливою рукою Богдана»¹⁶. Сулименко відверто заявляв: «Умыслили они о том зборе собою, без ведома Богдана Хмельницкого». Це висловлювання свідчило про його небажання підпорядковуватися гетьманській владі і знайти в російському царі покровителя «вільного козацтва», яке готове служити останньому за право одержати трофеї.

В той час московський уряд не підтримував «своєвольців». Царя поки що не дратувала гетьманська адміністрація. У всякому разі, путивльський воєвода Н. Зюзін направляє козаків у царську ставку під Смоленськом, де Олексій Михайлович наказав «таких Черкас принимать и спрашивать было не довелось: бьют челом, чтоб им прибирать волных, а волных кроме беглых холопей не живет и вперед будет учнут такие приходит и им отказывать»¹⁷.

Хмельницький, однак, відчув у діях Сулименка з товаришами серйозну загрозу його владі. 5 вересня 1654 р. (н.с.) він надсилає листа путивльському воєводі Н. Зюзіну (тому самому, який приймав Сулименка), в якому писав про вірність цареві, але попереджав, що в Україні «много есть своевольников и убойцов, что зде злое зделав, что или кого убив, в землю его царского величества бежат, как и ныне в Гадячом и в Веприку и в иных городех некоторые мятежники, учиня смятение и многое зло сделав, в землю его царского величества ходитъ начали». Тому Хмельницький просив розіслати грамоти «во все порубежные города и в деревни к воєводам и к прикащикам..., чтоб тех мятежников и убойцов /которые б к вам/ без листов наших ишли, вешали и стинали и в неволю имали, а имени их на его царское величество отбирали» (Чи не мається тут на увазі Сулименко? У нього могли бути маєтки його батька). «Также много тех своевольников на Тор (тобто на територію Московської держави, в Дике Поле. — Т. Я.) без ведома нашего идут и там собираютца, тогда и туды изволь послати и тех своевольников разорити»¹⁸.

Незважаючи на рішучу позицію Олексія Михайловича, Хмельницький не заспокоївся. 8 жовтня 1654 р., відряджаючи до царя свого посланця А. Ждановича, наказує йому: «А что некоторые казаки, не будучи заслуженными, но как впрям своевольники, побунтовав и много своровав, а слободы его царского величества за рубеж уходят, тогда молити его царского величества, чтобы грамоты свои разослал к боярам на границах будучим, чтоб таковых своевольников не принимали и назад выгнали, те бо своевольники много людей бунтуют»¹⁹.

Така різка реакція Хмельницького показує, що він мав вагомі підстави для занепокоєння діями «вільного козацтва», незадоволеного жорсткою формою гетьманської адміністрації. Однак за умов війни йому поки що вдавалося утримувати ситуацію в своїх руках. Вона кардинально змінюється наприкінці 1655 р., коли козацьке військо повертається після невдалої облоги Львова. Настав мирний період у житті Гетьманщини. Численний прошарок козацтва, що випав з соціального середовища, змушений шукати засоби до існування. Війна, яка давала можливість йому існувати, закінчилася, платні йому не платили, а повертатися до мирної професії одні не могли, інші не хотіли.

Тут доцільно навести висловлювання про козаків самого Хмельницького, датоване жовтнем 1655 р. Погоджуючись надіслати військо для допомоги Швеції, він вимагав, щоб козакам «предоставлена была добыча и трофеи». І продовжував: «А так как казаки не могут оставаться без войны, то после окончания войны с Польшей мы просим ваше королевское величество выступить против Турок...»²⁰.

Як бачимо, гетьман замислювався над тим, який рід занять надати тисячам покозачених, але не знаходив виходу з ситуації, що склалася. У пошуках засобів до існування вони або підуть у Січ, або стануть найманцями.

Про міграцію з українських земель у Запорізьку Січ і навпаки свідчив послинець останньої Ю. Миневський у листопаді 1657 р.: «В Запорогах живут их же братья казаки, переходя из городов для промыслов, а иные, которой пропъетца или проиграетца, а жены их и дети живут все по городам»²¹. Але навіть у вільному Запоріжжі гетьманська адміністрація встигла ввести певні обмеження. Після підписання угоди про перемир'я з Кримом восени 1655 р. Хмельницький заборонив здійснювати походи запорозьких чайок по морю і Дунаю. Щоправда, відносини гетьмана з ханом залишалися напруженими і тому навряд чи всі неухильно дотримувалися цієї заборони. Зокрема, навесні 1656 р. запорожці здійснили похід проти ногайських татар.

Про те, що запорожці і поkozачені ставали найманцями або, як їх тоді називали в Україні, «охочими», читаємо в щоденнику Голинського: «Прийшли відомості, що король Ян Казимір пішов з військом з Ландута в Пруссію, маючи при собі запорозьких козаків та інші війська...»²². У відписці смоленського воєводи Б. Рєпніна від 17(27) березня 1656 р. наводилися, зі слів С. Тихоновецького, дані про чисельність польського війська, в тому числі «гетмана Богдана Хмельницького при короле ж 6000 черкасов конных»²³.

Настрої запорожців і поkozачених навесні 1656 р. яскраво описав полковник В. Золотаренко. Його слова передавав турецький полоняник Ф. Новокрещений у відписці Г. Куракіна: «Запорожские многие бедные черкасы хотели, соединясь с крымскими воинскими людьми, приходит войною на государевы украины. И тех же запорожских черкас Богдан Хмельницкой удержал на великую силу, а говорит де Хмельницкой, что ему впредь войска своего черкас от того унять и удержать их немочно: да и во всех де черкасских городах полковники и сотники, и черкасы, и мещане в разговорах говорят те ж речи». І відносно поkozачених: «В войске гетмана черкаского Богдана Хмельницкого есть многие бедные черкасы; и те де черкасы негодуют на него, гетмана, на Богдана Хмельницкого, что они живут по домам и, будучи в домах своих, обедняли и голодни. А государевым же жалованьем они не пожалованы, и нигде им великий государь на своей службе быть не укажет»²⁴.

Тут явно відчувається розчарування рядових запорожців і поkozачених результатами Хмельниччини. Їх сподівання не справдилися і незадоволення одразу було спрямоване проти гетьмана. Так, 8 червня 1656 р. (н.с.) у донесенні австрійському імператору Фердинанду III зазначалося про повідомлення посла хана, що «козаки з другої сторони (Дніпра. — Т. Я.) проти Хмельницького повстають і ними обраний інший наказний гетьман»²⁵. Про існування певних розбіжностей між Хмельницьким і козаками свідчила і доповідна записка путивльця А. Мискова. Він наводить слова старця Печерського монастиря про те, що гетьман направив посланців «к свейскому королю, чтоб он был с ним в приязни; а с Крымским де ханом и с Молдавским и с Мутьянским владетели и с Ракоцым... договор учинен..., что быть в соединеньи... Только де козаки и черные люди на такую неправду им не помогают и хотят быть под государевою высокою рукою»²⁶. Безперечно, не слід перебільшувати значення цього джерела, сам жанр якого вимагав підкреслити відданість українського народу царю. Однак це цікаве свідчення перегукується із звинуваченнями в зраді царя, які висували прибічники Пушкаря на адресу Виговського через рік.

Влітку 1656 р. нова опозиція гетьманській адміністрації виникає і на Слобідській Україні. Хмельницький писав про неї Олексію Михайловичу 7(17) червня 1656 р.: «Извещаем, что великие бунты всчались было..., а полковником у них был Гришка Неблядин, которой многих бражников и своевольников собрал было, хотя на нас рать поднять... И мы велели тех своевольников разгромить, а то для того, что указу от вашего царского величества не имел (Неблядин. — Т. Я.)»²⁷. Гетьмана, очевидно, цей інцидент дуже непокоїв, і він терміново відряджає у Москву свого посла М. Скоробогатова, якому наказує «бити челом» царю, щоб «не прогневался» за придушення бунту. Хмельницький також підкреслював, що Неблядин, організуючи повстання, заявив: «будто его царского величества в том повеленье было и его

царские величество велел нас восвати» (таке посилення на нібито волю царя було характерним і для повстання Пушкаря). Гетьман просить царя не вірити поголоскам повсталих на нього. У Хмельницького в зв'язку з цим бунтом на Слобожанщині виникає асоціація з Острянницею, бо він попереджує, що Неблядін та його прибічники «хотели такову свою волю всчат, какая была в Чюгуеве»²⁸ (мається на увазі, що козаки Острянниці в 1641 р. повстали, вбили гетьмана і пішли з Росії).

Рішуче придушення Хмельницьким будь-яких спроб повстання проти його влади не приводить, однак, до стабілізації становища в країні. Навпаки, ситуація ще більше загострилася. Навесні 1657 р. російський воєвода повідомляв у Москву, зі слів тітки Виговського, ігумені Михайлівського дівочого монастиря, і київських селян, що на Запоріжжі збирається багато козаків-своєвольників. «Хотят приходить в Чигирин на гетмана, на писаря и на полковников и на иных начальных людей... розграбить и побить за то, что он, гетман (мається на увазі Хмельницький. — Т. Я.), и писарь (І. Виговський. — Т. Я.) и полковники и иные начальные люди со всех городов, с ранд и с сел и з деревень имеют себе поборы большие и тем самым они богатеют, а им, козакам, ничего не дают»²⁹. Ці відомості підтверджують і записи в щоденнику угорського посла Шебеші, що перебував тоді в Україні. «Цією зимою виступили проти гетьмана якісь 1000 козаків. Він звелів цих бунтівників переписати і послав із Запорожжя в бій, а татар попередив, щоб вони були готові і тих усіх побили; він хотів цих знищити тому, що вони бунтували проти нього... Якби ця інтрига стала відомою, було б гетьману погано від війська...» І Шебеші пояснює: «Він (Б. Хмельницький. — Т. Я.) боїться запорозьких козаків тому, що вони бунтують, а осілих не боїться, бо ті, які і підуть проти нього, він їх одразу накаже привести і вбити. Тому ці не наважаться виступати, тільки ті, інші»³⁰. Незважаючи на деякі перебільшення, це дуже яскрава характеристика тодішнього становища.

Той самий Шебеші повідомляв про ще один епізод літа 1657 р., що стосувався взаємовідносин гетьмана і запорожців: «Молодший брат Ланті (?) піднявся проти гетьмана з 600 чол. і зруйнував два міста, тому що минулої весни побито татарів, і гетьман звелів розстріляти Ланту. Його наказний з 1000 коней ганявся за ним, розгромив, але той утік в московську землю»³¹.

Ніяких свідчень про поширення бунту немає, і його причиною, очевидно, було те, що на допомогу Хмельницькому прийшла (як не парадоксально) зовнішня загроза. Влітку 1657 р. на Україну здійснили набіги татари. Регулярне військо не могло дати їм гідну відсіч. 12(22) червня 1657 р. шведський посол в Україні Г. Лільєкрон повідомив Карлу Густаву, що «запорозькі козаки поблизу Чорного моря... без дозволу... вдерлися в кримські володіння і захопили багату здобич»³². Очевидно, такий похід був не один. Так, Данило Грек писав Карлу Густаву про напад запорожців на Крим, здійснений 8(18) серпня³³.

В цей же час запорожці діяли й на іншому напрямку. Влітку 1657 р. Евлія Челебі записав: «від Нуреддін-султана, брата татарського хана, з Польщі прийшов дружній лист, в якому він написав: »... сорок сім тисяч... татарських воїнів... швидкою ходою йдуть на короля Ракоці з нашими друзями — сорока тисячами озброєних кардаш-козаків". І трохи пізніше: «прийшло хану підкріплення від кардаш-козаків»³⁴. Челебі явно перебільшував цифри, але факт залишається фактом.

Татарські набіги тимчасово пригасили незадоволення запорожців. Але серед інших категорій козацтва воно продовжувалося. Козаки, які стали селянами, добивалися збереження за ними козацьких привілеїв. Наприклад, 9 липня 1657 р. (н.с.) брацлавський полковник Михайло Зеленський у листі до писаря І. Виговського зазначав: «... Прошу жалобу чиня на мужиков, которые всюды бунты подносят безделие..., которые к старшинам с неправдами ходят и хотят над полковником быть старшинами, сотников сами себе обираючи»³⁵.

Скарги козаків на «притеснення» з боку старшини надходили і до російських воєвод. Влітку 1657 р. охтирський воєвода Андрій Арсеньєв

повідомляв у Москву, що «полковник ахтырской Иван Гладкой... черкас и всяких чинов рядит и судит и бьет и в железах держит не по вине, и многие черкасы бьют челом тебе, великому государю, на него, полковника»³⁶. Старшина боїться рядових козаків, вбачаючи в них грізну силу. Так, коли 13(23) червня 1657 р. воєвода Ф. Бутурлін вимагав, щоб російських стрільців поселили в Києві в будинках і їм виділили земельні ділянки, писар І. Виговський і генеральний осавул Ковалевський закричали, що «властные дома и земли козацкие и мещанские отняв, и дати под селидбу стрельцом, и тем будет навести на себя лютая беда!»³⁷.

В січні-лютому 1657 р. велика частина козаків, які залишилися без діла, пішла добровольцями в похід на допомогу Ракоці. Але той, зрештою, підписав не вигідний мир з поляками. Козацьке військо розійшлося, не одержавши трофеїв. А тим часом становище Ракоці знову ускладнилося — орда вимагала від поляків його видачі. 1 серпня 1657 р. (н.с.), повідомляв російський воєвода А. Желябужський, який перебував у козацькому стані, Юрій Хмельницький наказав війську йти воювати в Польщу. Тоді й почався бунт. «И казаки изо всех полков... учали... говорить: выслали де вы нас против орды оберегать государевы окраины..., а ныне де велите итить в Полшу воевать: и нам де итить не с чим, запасов у нас нет. Да итить де нам нелзе без государева указу; ...как де с Онтоном (Ждановичем. — Т. Я.) высылали войска, и в те поры сказали по государеву указу... а доступал де Ракоце королевства; а ныне де идете не воевать, короля искать, а Ракоцу от орды оберегать; а нам де король не надобен, у нас де есть государь, кому мы крест целовали. И есаулы учали казаков от гетманского стану отбивать, чтоб в поход шли. И казаки на есаулов закричали всем войском: не бейте де нас напрасно, всем войском то говорим, что без государева указу Полши воевать не идем...»³⁸.

На адресу старшини висловлювалися і такі звинувачення: «...как де вам было от Ляхов тесно, в те поры вы приклонились к государю; а как де за государевою обороною увидели себе простор и многое владенье и обогатились, так де хотите самовласными панами быть и обираете короля неверно-ва...» Це було схоже на звинувачення в зраді інтересів Москви.

У даному разі конфлікт між козаками і старшиною зовні мав політичний характер. Незадоволені своїм становищем, втративши надію на одержання воєнних трофеїв (адже учасникам походу «заплаты... от гетмана никакой не было, потому что гетман велел им с Онтоном Ждановым итить охотником, кто похочет, и добывали б сами на себя»³⁹), несучи великі втрати в чужих для інтересів України боях, козаки звинувачують свого керівника в зраді. Очевидно, свою роль відіграла й присутність російських воєвод. Козаки могли розраховувати на одержання нагород від царського уряду за їх заяви про відданість Москві. Між іншим, Виговський у травні 1658 р. заявив, що «первые де бунты зачелись в Войске от посланца царского величества, от Ивана Желябовского, как посылан был к Ракоце»⁴⁰.

В радянській історіографії замовчувалися або фальсифікувалися події, які відбувалися у війську Ждановича. Це пояснювалося тим, що козацькі заворушення за часів Богдана Хмельницького не вписувалися в схему, згідно з якою незадоволення виникло лише при гетьмані Виговському внаслідок посилення феодалного гноблення. Тим часом у характері виступу козаків, надісланих для допомоги Ракоці, що підтверджував Виговський, простежуються аналогії з повстанням під керівництвом Пушкаря і Барабаша. Його учасники також вважали себе захисниками інтересів Москви, звинувачували гетьмана в зраді. Єдина відмінність повстання Пушкаренка і Барабаша полягала в тому, що тоді гетьманом був уже не Богдан Хмельницький, який користувався величезним авторитетом і популярністю, а Іван Виговський — колишній писар і «лях», якого не поважали рядові козаки. Саме ця відмінність влітку 1657 р. не дала змоги повстанню перейти за певні рамки, а вже восени сприяла його розростанню.

Бунт під час походу для допомоги Ракоці став першим випадком за гетьманства Хмельницького, коли військо не тільки відмовилося йти в похід,

а й наполягало на своєму рішенні. Цей бунт став страшним ударом для Богдана, який покладав великі надії на шведсько-трансільванський союз. Його відносини з Москвою на той час були напруженими, і в Чигирині з'явилися польські послы, яких Хмельницький ненавидів. Пережити цього Богдан не зміг і в день одержання звістки про це помер від серцевого приступу.

Ні про яку ідилію у взаємовідносинах Хмельницького і рядових козаків наприкінці життєвого шляху гетьмана говорити не доводиться. Ті, хто ще недавно привів до влади Богдана та його однодумців, дедалі частіше замислювалися над тим, як позбавити Хмельницького гетьманської булави. Такі настрої створювали сприятливий ґрунт для інтриг як внутрішніх, так і зовнішніх сил. Це значно ослаблювало гетьманську владу і перешкоджало завершенню процесу державного будівництва. Використовуючи незадоволення рядових, різні старшинські угруповання боролися між собою за булаву. Москва також використовувала настрої покаянних для посилення тиску на гетьмана і для обмеження автономії України. Польща, Швеція, Трансильванія та інші країни, які активно розігрували українську карту, легко знаходили підтримку з боку незадоволених. Отже, боротьба рядових, які стали козаками в ході Хмельниччини, дала можливість Богдану втілити в життя мрію про визволення українських земель від польської шляхти. Однак водночас непримиренна позиція цих самих козаків завадила Хмельницькому та його наступникам зберегти Гетьманщину.

- ¹ Pamietnik A. S. Radziwilla. — Poznań, 1839. — Т. 2. — С. 292.
- ² Szajnoch K. Ziela. — Lwów, 1877. — Т. IX. — N 20. — С. 27.
- ³ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 2. — С. 24; Акты Московского государства. — СПб., 1894. — Т. II. — С. 222.
- ⁴ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 41.
- ⁵ Там же. — С. 47.
- ⁶ Там же. — С. 48.
- ⁷ Літопис Самовидця. — С. 51.
- ⁸ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117, 118.
- ⁹ Там же. — С. 118.
- ¹⁰ PAN, Zb. Rusieckich, N 41. Misc. przewaznie w sprawach Chmielniczyzny. — S. 83.
- ¹¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 389.
- ¹² Степанов В. С. Социальная политика... — С. 82.
- ¹³ Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — Т. 3. — С. 493.
- ¹⁴ Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — Приложение 2. — С. 764.
- ¹⁵ Там же. — С. 765.
- ¹⁶ Записки історико-філологічного відділу Української АН. — К., 1929. — Кн. XXIV. — С. 105.
- ¹⁷ Там же. — С. 106.
- ¹⁸ Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657). — К., 1961. — С. 380 — 382; Акты ЮЗР. — СПб., 1889. — Т. XIV. — С. 75 — 78.
- ¹⁹ Там же. — С. 387.
- ²⁰ Архив ЮЗР. — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV. — С. 90 — 91.
- ²¹ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 57.
- ²² Ossolinum, Teki Golinskiego, N 189, list 804.
- ²³ Акты Московского государства. — Т. II. — С. 494.
- ²⁴ Там же. — С. 550.
- ²⁵ Джерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. XII. — С. 391.
- ²⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1861. — Т. III. — С. 549.
- ²⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 497 — 498.
- ²⁸ Там же. — С. 499.
- ²⁹ ЦДАДА, Разрядный приказ, столбцы Белгородского стола № 386, арк. 905, 30. Монум. Hung., t. XXIII, N CCCIX, 541.
- ³⁰ Монум. Hung., t. XXIII, N CCCIX, 541.
- ³¹ Там же. — Т. XXIII. — N CCCIX, 538.
- ³² Архив ЮЗР. — К., 1908. — Т. VI. — Ч. III. — С. 313.
- ³³ Там же. — С. 331.
- ³⁴ Челеби Э. Книга Путешествий. — М., 1961. — Вып. 1. — С. 51, 65.
- ³⁵ Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — Прилож. 2. — С. 740.
- ³⁶ ЦДАДА, Разрядный приказ, столбцы Белгородского стола, № 605, IV, арк. 262.

³⁷ Акты ЮЗР. — СПб., 1861. — Т. III. — С. 580.

³⁸ Русская историческая библиотека. — СПб., 1884. — Т. 8. — С. 1256.

³⁹ Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — Прилож. 3. — С. 806.

⁴⁰ Там же. — СПб., 1863. — Т. IV. — С. 126.

Франк Сисси (Канада, Едмонтон)

Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації

Наприкінці 40-х років XVII ст. елементи національної свідомості стрімко розвивалися в Україні саме тому, що опинилася під загрозою її національна спадщина. Доти ці елементи перебували ще в зародковому стані. Руська знать тільки частково об'єдналася в політичну націю зі своєю власною національною ідеєю. Землі Волинська, Київська, Брацлавська та Чернігівська лише до певної міри становили єдину адміністративно-юридичну структуру. Різні стани вживалися між собою тільки під тиском обставин. Національна культура розвивалася швидко, але поки що продовжувала програвати польській елітарній культурі. Православна церква зміцнилася, хоча переходила з однієї віри в іншу були непоодиноким явищем. Однак національна свідомість на Русі, яка напевно чи існувала в 1548 р., виявилася досить міцною в 1648 р. Відбувся значний поступ уперед, хоч не обійшлося і без втрат, спричинених асиміляцією та інтеграцією українських земель у Польське королівство.

До якої ж міри національні почуття надихали повстанців і впливали на саме повстання? Щоб відповісти на це запитання, слід проаналізувати, яку роль відігравав національний чинник в інших європейських повстаннях XVII ст. Звернімося до прикладу Португалії, де повстання було розпочате передусім з огляду на причини національні і мало на меті реставрацію національної державності. Є ще подібний приклад повстання в Каталонії, коли боротьба проти кастільського вторгнення поєдналася з місцевим патріотизмом, що й зумовило успіх повсталих. Розглядаючи роль національних почуттів у повстанні під проводом Б. Хмельницького, необхідно відрізнити певні прояви національного почуття від поширених тоді проявів народної ксенофобії. Необхідно також розрізнити прояви національного духу від звичайної мети національних рухів у новітній час — створення національної держави. Слід з'ясувати й те, наскільки тісно в тогочасній руській свідомості перепліталися релігійні та національні почуття.

У нашому розпорядженні немає загальних маніфестів повстанців, де викладалися б причини початку війни. На відміну від Португалії чи Каталонії, в Україні не існувало королівства або регіональних інституцій, які б традиційно еліта захищала як втілення «нації». Перші заяви повстанців, у яких проголошувалася національна мета, з'явилися не раніше Різдва 1648 р. До того часу належать і заяви Б. Хмельницького про те, що надалі він воюватиме не лише за свою власну справу, а й за цілий руський народ. Хоча в цих заявах і містилася програма повалення польського правління на всіх українських землях, наступні роки принесли обмаль подібних свідчень. Крім того, заяви національного характеру здебільшого змішувалися з поглядами на поляків як на класових та релігійних ворогів. Лише в 1655 — 1656 рр. Хмельницький відкрито проголосив свою мету — об'єднання українських земель і повалення польського правління¹.

Натомість існує набагато більше свідчень того, що сучасники одразу ж розглядали повстання як конфлікт між руською і польською націями. Для польських сучасників подій повстала саме руська нація, і їхня відрізка до